

Isot terte so rodile,
Perjätli vince nam sladko,
Ki nam oziolja žile,
erce razjasni in oko
Ki vtopi
Vse skerbo,
potertih pèrvih ujo budi.

Kromu nar prè
dravljico, bratje
Bog našo nar
Bog živi vès
Brate
Kar
Sinov sloveče matere.

Edinost, skèca, správa
Ki nam naj naraj se vernejs!
Otrok, kar ima sláva,

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

Program simpozija in povzetki referatov

Atrij ZRC SAZU, Ljubljana / 24.–25. marec 2022

Znanstveni simpozij

Atrij ZRC SAZU, Ljubljana,
24.–25. marec 2022

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

Program simpozija in povzetki referatov

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede
ZRC SAZU

Ferdinand Bogner, fotografija Miroslava Vilharja za rešetkami zapora na ljubljanskem Žabjaku, 1864

Četrtek, 24. marec 2022

UVOD IN ŠTUDIJE PRIMEROV 1789–1848

9.00–9.30 *Uvod*

Oto Luthar, direktor ZRC SAZU: Pozdravni nagovor

Marijan Dovič, vodja projekta: Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju (uvod)

9.30–11.00 *Prvo zasedanje (moderator: Marko Juvan)*

Monika Deželak Trojar: Linhartovo soočanje s cenzuro na zgodovinpisnem in dramskem področju

Luka Vidmar: Žiga Zois o cenzuri

Matija Ogriin: Rokopisne objave prepovedanih besedil: primer slovenskih rokopisov o Antikristu

11.00–11.30 Odmor za kavo (LP)

11.30–13.00 *Drugo zasedanje (moderatorica: Monika Deželak Trojar)*

Eva Kodrič-Dačić: Prepovedane knjige v licejskih in univerzitetnih knjižnicah predmarčne dobe

Andrejka Žejn: V kali zatrti slovenski časopis: primer cenzure *Slavinje*

Marko Juvan: Akrostihi ljubezni in jeze: Prešernovo sonetopisje in cenzura

13.00–15.00 Odmor za kosilo (Špajza)

15.00–17.00 *Tretje zasedanje (moderator: Luka Vidmar)*

Andrej Pastar: *Carniolia*, Leopold Kordeš in časopisje v nemščini na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja

Marijan Dovič: Predmarčna cenzura na Kranjskem in Bleiweisove *Novice*

Nina Ditmajer: Cenzura Krempliovih *Dogodiščin štajerske zemle* v Gradcu in Zagrebu

Sonja Svolfšak: Marčna revolucija in »svoboda tiska«: odmevi na Kranjskem (marec–maj 1848)

Petek, 25. marec 2022

ŠTUDIJE PRIMEROV 1848–1918 IN ZAKLJUČEK

9.00–11.00 *Prvo zasedanje (moderatorka: Andrejka Žejn)*

Ivan Kordiš: Dogodbe ob izdaji Kozlerjevega *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin*

Teodor Domej: Kratko življenje in konec časopisov
Stimmen aus Innerösterreich in Slovenec

Tanja Žigon: Tiskovne pravde na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja

Damir Globočnik: *Brencelj in Jurij s pušo*: prva slovenska satirična lista pred porotnim sodiščem

11.00–11.30 Odmor za kavo (LP)

11.30–13.00 *Drugo zasedanje (moderator: Jernej Habjan)*

Katja Mihurko Poniž: »Nemoralno samo po sebi«: gledališka cenzura in vzgoja nravi v 18. in 19. stoletju

Urška Perenič: Cenzura in začetki slovenskega gledališča

Tone Smolej: »Predstava dovoljuje se izpuštvishi rdeče označena mesta«: gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912)

13.00–15.00 Odmor za kosilo (Špajza)

15.00–17.00 *Tretje zasedanje in sklepna diskusija (moderator: Marijan Dovič)*

Andraž Jež: »Vladna cenzura, ki mi je osumila celih – 62 mest!«: avstro-ogrška cenzura slovenskih socialistov

Petra Svolfšak: Prva svetovna vojna: prehod avstrijske cenzure iz defenzive v ofenzivo

Jernej Habjan: Med erotiko 19. stoletja in hlapci 20. stoletja

Linhartovo soočanje s cenzuro na zgodovinopisnem in dramskem področju

V prispevku bodo uvodoma predstavljeni začetki sekularizirane cenzure v habsburški monarhiji in njen razvoj od sredine 18. stoletja do začetka 19. stoletja, ko je cenzura formalno prešla v policijsko domeno. Ob tem bo posebna pozornost namenjena opisu načinov izvajanja cenzure v tedanjem osrednjeslovenskem prostoru, ki je ravno v tem obdobju doživel spremembe na več ravneh uprave. Linhartov primer je v tem kontekstu še posebej zanimiv, saj se je kot državni uslužbenec in kot zgodovinar ter dramatik znašel na dveh cenzurnih bregovih. Kot knjižni revident je bil poblizje vpet v državni cenzurni sistem, hkrati pa je kot avtor na lastni koži občutil težo cenzurnih mlinov. Zdi se, da so bili ti zanj še posebej mučni, ko se je moral spopasti z gledališko cenzuro, ki se je izvajala na dveh ravneh: za dramsko delo je bilo potrebno najprej pridobiti dovoljenje za tisk in nato še posebno dovoljenje za uprizoritev. Prvo je bilo navadno lažje dosegljivo kot drugo. Cenzorski postopki so bili namreč v primeru uprizoritev precej strožji, saj je bil tudi nadzor nad njimi težji kot nad zapisano besedo.

V prispevku bo orisana cenzurna in uprizoritvena usoda Linhartovih veseloiger Županova Micka in *Matiček se ženi*. Predstavljeni bosta tudi predlogi obeh dram, ki sta bili najverjetneje odločilni za tako različen uprizoritveni razplet in tako dolgo »Matičkovno odrsko zorenje«. Na primeru drugega zvezka nemško pisane zgodovine *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs* pa bo prikazano, da se Linhart strogemu cenzurnemu očesu ni mogel povsem izogniti niti kot zgodovinar.

Žiga Zois o cenzuri

Za barona Žigo Zoisa cenzura ni bila samo večja ali manjša ovira, ki jo je moral premagati, zaobiti ali vsaj upoštevati, če je želel dobiti prepovedano knjigo, omogočiti knjižno izdajo ali gledališko predstavo svojih sodelavcev in napisati pismo s politično vsebino. Kakor mnogi drugi evropski zmerni razsvetljenci jo je imel za neizogiben del državnega upravnega aparata ter nujen znanstveni, estetski in jezikovni korektiv. Zanj značilna pragmatičnost ga tako ni vodila le k prilagajanju cenzuri, temveč tudi k poskusom, da jo usmeri v podporo lastnim prerodnim načrtom. Vpliv na tem področju sta mu zagotavljali družbena moč in mreža sodelavcev, ki so bili vključeni v državno in cerkveno upravo. Ko je frančiškan Paskal Škrbinc leta 1813 spretno dobil dovoljenje za natis svojih pridig neposredno od ljubljanskega škofa, s čimer se je izognil natančnemu jezikovnemu pregledu Zoisovih sodelavcev Vodnika, Zupana in Ravnikarja, je bil baron zelo nezadovoljen. V osebem izvodu Škrbinčevih pridig si je številne neustrezne ali slabo razumljive izraze zaznamoval s križci. Podobno je o cenzuri razmišljal še marca leta 1819, nekaj mesecev pred smrtjo, v spisu o slovenski leksikografiji. V tem rokopisu je med odloki avstrijske oblasti, ki so po propadu Ilirskih provinc po njegovem ugodno vplivali na prerod, navedel tudi navodilo, naj cenzura izda dovoljenje za tisk le tistim slovenskim delom, ki so bila napisana v »čistem« jeziku.

Rokopisne objave prepovedanih besedil: primer slovenskih rokopisov o Antikristu

Baročno delo nemškega kapucina Dionizija Luxemburškega (1652–1703) *Leben Antichristi* (1682) velja za enega zadnjih novoveških nasledkov poznosrednjeveške profetične in apokaliptične literature. Besedilo se je širilo v številnih nemških izdajah, dokler se ni njegova recepcija v Avstriji ustavila z uvrstitvijo na seznam prepovedanih knjig (1774 in pozneje). Toda cenzurni prepovedi navkljub je bilo besedilo prevedeno v češčino in slovenščino in se širilo v rokopisih. Število izpričanih slovenskih rokopisov je za naše razmere nenavadno visoko in kaže na veliko zanimanje bralcev ter poslušalcev besedila.

Ohranjenih je nekaj rokopisov s konca 18. stoletja, še več iz poznejšega časa, celo do srede 19. stoletja. France Kotnik je poročal o 13 rokopisih, danes je znanih nekako 10. Prvi rokopis naj bi napisal koroški bukovnik Matija Žegar (+ 1828), toda njegov avtograf se po dosedanjih raziskavah ni ohranil. Rokopisi, ki sestavljajo slovensko besedilno izročilo o Antikristu, so k sreči dovolj številni in ohranjeni, da je iz njih moč razbrati dvoje. Slovenska rokopisna kultura je bila medij objavljanja besedil, ki ga državna cenzura ni mogla doseči in je bil v tem pogledu povsem svoboden. Druga ugotovitev je, da slovenski rokopisi niso zgolj posredovali besedila, kakor ga je prepisovalec našel v predlogi, marveč so bili zapisani kot raznolike verzije, narejene z novim formuliranjem in variiranjem, pa tudi s povzemanjem in krajšanjem besedila. Vsaj nekateri slovenski rokopisi v tem pogledu izpričujejo tudi določeno stopnjo literarne poustvarjalnosti.

Prispevek orisno predstavi ta in sorodna vprašanja: kako te slovenske prevodne adaptacije in variacije posredujejo tekst Dionizija Luxemburškega? Kakšno mesto ima v tem izročilu domnevno prvotno slovensko besedilo bukovnika Matije Žegarja? Ali drugi ohranjeni rokopisi zgolj reproducirajo Žegarjev tekst ali pa vsebujejo tudi druge prevodne rešitve, tako da je mogoče govoriti o več slovenskih prevodih? Ti modusi eksistence prepovedanega nemškega baročnega apokaliptičnega teksta, ki mu je rokopisna kultura dajala življenje v slovenskih prevodih in adaptacijah, so bili doslej povsem neznani.

Prepovedane knjige v licejskih in univerzitetnih knjižnicah predmarčne dobe

Od zadnje četrtine osemnajstega stoletja je v habsburških deželah ob univerzah in licejih delovala vrsta javnih znanstvenih knjižnic. Ustanavljanje javnih znanstvenih knjižnic ter njihov razvoj v prvi polovici devetnajstega stoletja sta sovpadala s strogim nadzorom tiska. Cenzura, vzpostavljena kot državna institucija v zadnji četrtini 18. stoletja, je bdela tako nad vsebino izdanih del kot tudi nad njihovo distribucijo in uporabo v javnih knjižnicah. V letih 1815 in 1816 so izšli trije obsežni zvezki prepovedanih del. Odtlej so o novih prepovedih javne knjižnice vsaka dva tedna obveščali revizijski uradi. Ti so knjižnicam skupaj z obveznimi izvodi publikacij pošiljali tudi zaplenjena prepovedana dela. Knjižnice so morale v skladu z navodili pregledati svoje fonde ter uvesti posebno obravnavo prepovedanih in za uporabo omejenih del. Leta 1825 je bilo ravnanje s temi publikacijami vključeno v obsežno instrukcijo o delovanju javnih licejskih in univerzitetnih knjižnic, ki jo je izdala dvorna študijska komisija. Knjižničarji so bili glede prepovedi zavezani molku, medtem ko so bile oznake o prepovedi oziroma omejeni uporabi dela dovoljene le na listih internega matičnega kataloga. Posvetnih in cerkvenih seznamov prepovedane literature je bilo toliko, da so knjižnice zanje uvedle celo posebne rubrike v sistematskem katalogu. Prepovedane in za uporabo omejene knjige, ki so našle svoje mesto v knjižnicah, so tam ostale vse do danes, saj so morale biti knjižnice selektivne predvsem pri uporabnikih, ki bi si tovrstno gradivo želeli izposoditi.

V kali zatrti slovenski časopis: primer cenzure *Slavinje*

Septembra leta 1824 so se začela prizadevanja za izdajanje *Slavinje*, ki naj bi izhajala v slovenskem jeziku kot priloga k časopisu *Laibacher Zeitung*. Po prvotni nesporni odobritvi deželne vlade v Ljubljani je pristojni cenzurni urad na Dunaju pred odločitvijo za dovoljenje zahteval načrt vsebine in pridobil mnenja o neoporečnosti in usposobljenosti predlagateljev, Janeza Ciglerja, Ignacija Holzapfla in Frančiška Ksaverija pl. Andriolija. Takoj v začetku leta 1825 je bilo izdajanje *Slavinje* dokončno zavrnjeno. Pri obravnavi vloge na deželni vladi je bilo poudarjeno, da je namen časopisa »kultiviranje slovenskega jezika«, medtem ko je iz ohranjenega načrta, predloženega uradu na Dunaju, razvidno, da je bila vsebinska zasnova izrazito ali celo izključno domoznanska in so bila s področja literature predvidena le poročila o slovanskih »delih in spisih«. Vendar pa so med sicer redkim ohranjenim gradivom za objavo v *Slavinji* le (izvirne) pesmi, kar kaže, da je ideja za *Slavinjo* nastala verjetno bolj iz potrebe po možnosti objave literature v slovenskem jeziku in s tem razvijanja slovenskega literarnega jezika in je bilo poudarjanje njene poučne domoznanske note poskus, kako pridobiti dovoljenje za izhajanje. Ob tem pa se vodja dunajskega urada ni odločal na podlagi vsebinskega načrta, ampak se je – vsaj deklarativno – skliceval na dvom o usposobljenosti predlagateljev.

Akrostihi ljubezni in jeze: Prešernovo sonetopisje in cenzura

Odkar je Freud svoje stiske s cenzuro nadgradil v teoretski koncept, vemo, da cenzura ni zgolj onemogočanje, temveč tudi omogočanje diskurzov, ki bi jih sicer ne bilo. Ali ni romantika s svojim domišljijjskim, mitološkim, historičnim in folkloriziranim odrekanjem konkretni sodobnosti tudi »zasluga« cenzurnega varovanja restavracijskega svetovnega reda in njegovih nosilcev?

Izpričane so različne sledi odzivov romantikov na cenzurne zapreke: samocenzurna prilagoditev ali molk, kompromis s cenzuro, izkoriščanje njenih šibkih točk, tisk v manj restriktivnih okoljih ali rokopisno razširjanje tekstov, končno tudi diskurz izigravanja cenzurnih norm (psevdonimi, anonimnost, ezopovščina, časovno-prostorske transpozicije). Razumljivo pa je redkeje dokumentiran pisateljski upor proti njej, od protestnih pisem do literarnih napadov, npr. s satiro.

O Prešernu in cenzuri je bilo povedano že vse, a njegovi teksti o cenzuri še kar govorijo. Moj poseg bo v žarišče postavil Prešernov sonet (objavljen postumno) »An böser Wunde leidend muß entsenden«. V njem ironični ton, ki barva pesnikovo izzivalno igro s cenzuro (npr. »Apel podoba na ogled postavi«), zamenja silovit afektivni val, artikuliran prek toposa o ranjenem Filoktetu. Naslovnika in tarči tega soneta sta knjižna revizorja Paušek in Stelzich. Njuna priimka Prešeren vtke v akrostih. Prešeren je to figuro uporabil samo še v magistralu *Sonetnega venca* (Primicovi Julji) in sonetu »Marskteri romar gre v Rim, v Kompostelje«, kjer pa napis Matevžu Langusu ni takoj viden. Ta dva soneta nosita akrostih ljubezni. V magistralu je Prešernova »Lavra« naslovljenka, v sonetu, posvečenem Langusu, pa drugostopenjska upodobitev. Na drugi strani je akrostih »An Pausek Und Stelzich« napis, pod katerim pulzira ljubezni nasprotna afektivnost. Poskušal bom nakazati, kaj v ravnanju obeh tarč Prešernovega soneta je utegnilo izzvati tako skrajno afektivno lego.

***Carniolia*, Leopold Kordeš in časopisje v nemščini na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja**

V prvi polovici dolgega 19. stoletja so na Kranjskem izhajali sledeči časniki v nemškem jeziku: *Wöchentlicher Auszug aus von Zeitungen* (1775–1776), *Laibacher Zeitung* (1784–1791, 1800–1807 in 1821–1848), *Merkische Laibacher Zeitung* (1789), *Degotardische Laibacher Zeitung* (1799), *Leopold Egerische Laibacher Zeitung* (1800) in deloma *Télégraphe Officiel* (1810–1813). Poleg dnevnega časopisja velja omeniti tudi drugi dve pomembni tiskovini: *Illyrisches Blatt* (1819–1849) in *Carniolia* (1838–1844).

Prispevek se bo osredotočil predvsem na *Carniolio* ter njene prigode s cesarsko cenzuro. Večino opravka s cenzuro je imel dolgoletni urednik časopisa Leopold Kordeš, predvsem zaradi poizkusa ustanovitve političnega dnevnika v deželnem jeziku – *Kranjskih novic*, ob katerih naj bi izhajala tudi priloga *Zora*. Pri tem neuspešnem poizkusu je bil dvorni cenzurni urad obveščen o obstoju in izhajanju *Carniolie* – ta je namreč dobila lokalno dovoljenje za izhajanje brez vednosti dunajske cenzure – kar je povzročilo nejevoljo in dodatna vprašanja pri grofu Sedlnitzkem, vodji dunajskega cenzurnega urada. *Carniolia* je bila tako naknadno pregledana in njen izid je bil dokončno dovoljen šele julija 1839. Sedlnitzky, pa je Kordeša nato budno spremljal v naslednjih letih, ko je ta živel v drugih mestih habsburškega imperija. Večino podatkov o dogajanju glede cenzurnih pripetij *Carniolie*, sem povzel po delih Mire Miladinović Zalaznik in Ivana Prijatelja, ter po arhivskem gradivu v Arhivu Republike Slovenije (ARS), AS_1078 Prešerniana.

Predmarčna cenzura na Kranjskem in Bleiweisove *Novice*

Medijska podoba habsburške monarhije v predmarčni dobi je bila enolična in razmeroma skopa. Tudi na Kranjskem in v drugih deželah s slovenskim prebivalstvom so bile možnosti literarnega razvoja omejene – o tem zgovorno priča prepoved izdajanja *Slavinje* sredi dvajsetih let 19. stoletja in težavni boji, ki jih je v tridesetih letih s cenzuro bila *Krajnska* čbelica. Skromnost literarne in časopisne dejavnosti v slovenščini v predmarčnem času je v veliki meri povezana z nizko stopnjo izobrazbe in pismenosti prebivalstva, diskontinuiteto v razvoju literarne kulture in nasploh nerazvitostjo delovalnih vlog v oblikujočem se slovenskem literarnem in medijskem sistemu. Toda kot bomo pokazali, je k takšnemu stanju pomembno in nemara celo odločilno prispevala cesarska cenzura.

Ob dvajsetletnici izhajanja *Novic* je urednik Janez Bleiweis upravičeno zapisal: »Ko so zamrle Vodnikove ‚Novice‘ že leta 1800, po štiriletnem življenji, ker ni bilo ne pisateljev, ne čitateljev, potem ni slovenski narod imel nobenega slovenskega časnika več – smrtna tihota je kraljevala po mili domovini, dokler niso naše ‚Novice‘ spet iz groba vstale«. V prispevku si bomo nekoliko pobliže ogledali anatomijo te »smrtnih tihote«. Najprej bomo na kratko orisali strukturo in delovanje predmarčnega cenzurnega aparata na državni in lokalni ravni. Pokazali bomo, kako je osrednji cenzurni urad na Dunaju sistematično blokiral poskuse ustanavljanja periodičnih glasil v slovenščini (*Slavinja*, *Slovenske novice* s priložo *Zora*, *Ilirske novice* s priložo *Ilirski Merkur*) in kako so se v te procese vpletali lokalni dejavniki. Kot se bo izkazalo, se s cenzuro niso pečali le revizor (Pavšek), gubernijski cenzurni referenti in lokalni cenzorji, ki so jih potrdili gubernijski svetniki, temveč so se po potrebi vanjo vmešavali tudi deželni guvernerji, škofje in policijski uradniki. Začetek izhajanja *Novic* leta 1843, ki so spretno krmarile med čermi predcenzure, torej kljub navidezno omejenemu vsebinskemu dometu predstavlja prelomen dogodek za razvoj slovenskega literarnega in tudi političnega življenja.

Cenzura Kreplovih *Dogodivšin štajerske zemle* v Gradcu in Zagrebu

Malonedeljski župnik Anton Krempl je več let pripravljala izdajo zgodovine štajerskih Slovencev. Prvič jo je omenil Stanku Vrazu leta 1836, dve leti kasneje pa je bil že trdno odločen podpreti idejo o slovanskem kulturnem zблиževanju s sprejetjem gajice. Delo je sprva želel natisniti v Zagrebu pri Ljudevitu Gaju, vendar je rokopis zaradi zavlačevanja in Gajevega molka že leta 1840 zahteval nazaj. Po obisku Rusije je namreč ilirec Gaj postajal vedno bolj politično usmerjen in v skladu s tem zahteval združenje vseh Slovanov, ki ne bi bilo več zgolj kulturno. Zato verjetno ni bil več tako dojemljiv za Kreplov vzhodnoštajerski jezik, ki ga je ta uporabil za pisanje svojega zgodovinskega dela. Po enoletnemu popravljanju in dopolnjevanju besedila je Krempl delo ponovno ponudil v tisk Gajevi tiskarni. Leta 1842 je novico o nameravanem izidu knjige že napovedalo Vrazovo *Kolo*, vendar je zagrebška cenzura decembra tega leta ustavila tiskanje dela, oblast pa je v začetku leta 1843 prepovedala rabo besed ilirizem, ilirski in Ilirija v vseh publikacijah Kraljevine Hrvaške in Kraljevine Slavonije. Tako je dovoljenje za natis dvornega cenzurnega urada na Dunaju dobila šele Kreplova četrta predelava, ki je izšla v Gradcu v letih 1844 in 1845.

V prispevku se bomo posvetili osmemu poglavju tiskane knjige *Dogodivšin*, ki obravnava obdobje od leta 1780, začetka samostojnega vladanja cesarja Jožefa II., pa do leta 1843, ko je na čelu Avstrijskega cesarstva že sedel Ferdinand I. Tega bomo primerjali z edinim ohranjenim tretjim rokopisnim izvodom in ugotavljali morebitna sporna mesta, ki jih je Krempl moral odstraniti ali preoblikovati, da je dobil dovoljenje cenzurnega urada za tisk.

Marčna revolucija in »svoboda tiska« : odmevi na Kranjskem (marec–maj 1848)

Ukinitev instituta preventivne cenzure in obeti svobode tiska so v nemirnih deželah Avstrijskega cesarstva po razglasitvi najvišjega cesarskega patenta 15. marca 1848 naleteli na navdušenje in odobravanje. Ena od najopaznejših kratkoročnih posledic je bilo občutno povečanje števila tiskovin, zlasti časopisov, ki so odtlej lahko izhajali brez neposrednega nadzora cesarske cenzure oziroma njenih lokalnih ekspozitur. Opaznejšega povečanja tiskarske produkcije neposredno po razglasitvi »svobode tiska« na Kranjskem sicer ni bilo, so se pa v obstoječem časopisju in drugih tiskovinah nemudoma pojavile številne informacije o novih svoboščinah, pa tudi odzivi, komentarji in razprave na temo odprave cenzure oziroma s tem povezanih novosti in sprememb.

V prispevku bodo pregledane in analizirane zgodnejše časopisne ter druge objave, ki so na Kranjskem po razglasitvi cesarskega patenta obravnavale teme kot so svoboda tiska, cenzura in svoboda izražanja. Poskušali bomo ugotoviti, na kakšen način so nove okoliščine vplivale na uredniške politike, na mnenja tedanjega bralstva ter na objavljene vsebine, posredno pa tudi na percepcijo svobode tiska ter svobode izražanja v širši javnosti. Poudarek bo na objavah iz tako imenovanega *ex lege* obdobja med 15. marcem in 18. majem 1848, ko sta bili razglašeni obečasni uredbi, ki sta uvedli nove predpise in pravne postopke glede tiskovnih deliktov.

Dogodbe ob izdaji Kozlerjevega *Zemljevida slovenske dežele in pokrajin*

Pri predstavitvi s Slovenci poseljenega ozemlja je največje delo opravil pravnik Peter Kozler (1824–1879), po rodu kočevski Nемеc. Jasno izoblikovane zahteve slovenskega nacionalnega programa so komaj štiriindvajsetletnega Kozlerja vzpodbudile, da se je v revolucionarnem letu 1848 lotil pionirske naloge izdelave prvega »zemljevida slovenske dežele in pokrajin«. Konec leta 1852 je v *Ljubljanskih novicah* naznanil, da bo zemljevid s prilogo dokončan januarja 1853, objavil pa je tudi »povabilo na naročbo zemljevida«. Takrat še ni mogel slutiti, da bo zemljevid prišel v javnost šele leta 1861, še manj pa, v kakšne osebne težave ga bo spravil ta edinstveni znanstveni, narodnopreredni, politični in propagandni projekt. Avstrijske oblasti so namreč decembra 1852 zaplenile vse že natisnjene izvode, zemljevid prepovedale, Kozlerja pa postavile pred vojaško sodišče. Sporni so bili naslov zemljevida, uporaba izključno slovenskega jezika in označena slovenska narodnostna meja.

V prispevku bodo prikazani zapleti okoli izdaje najslavnejšega slovenskega zemljevida, ki so vplivali tudi na Kozlerjevo kariero državnega uslužbenca.

Kratko življenje in konec časopisov *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*

Andrej Einspieler (1813–1889) je bil med leti 1848 in 1888 glavni predstavnik političnega novinarstva in publicistike na Koroškem, hkrati pa je bil ustanovitelj, založnik in lastnik več periodičnih glasil vseslovenskega pomena. Ob tem je bil prvi politik, ki je bil izvoljen v koroški deželni zbor kot predstavnik slovenskega narodno-emancipacijskega gibanja.

Einspielerjeva generacija slovenskih časnikarjev je delovala v različnih obdobjih in pod različnimi zakonskimi okviri, ki so veljali za periodična glasila, poleg tiskovnih zakonov zlasti kazenski zakonik. Medijska oskrba »na Slovenskem« je bila sicer mnogojezična, vendar vsebinsko skromna in šele s ponudbo iz soseščine, predvsem z Dunaja in iz Gradca, je postala vsebinsko in ideološko pestra. Po objavi oktobrskega in februarskega patenta se je začela pospešeno razvijati. Nastala je cela vrsta (večinoma kratkotrajnih) nemških in slovenskih glasil. Med pomembnimi sta bili *Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*. Obe sta pomenili novost na slovenskem časnikarskem prizorišču. Bili sta namenjeni krepitvi slovenskega narodnopolitičnega gibanja, zato sta imeli nasprotnike. Ideološko in politično sta se razlikovali od večine sočasnih nemških regionalnih glasil. Obe sta bili opozicijski in zato še bolj na udaru oblasti in velikega dela tedanje civilne družbe.

Časopisa sta prenehala izhajati po sodnih procesih in obsodbah njunih urednikov (Einspielerja in Janeza Božiča). Čeprav je bil njun konec posledica več dejavnikov, je bila obsodba ključnega pomena, vendar v enaki meri izraz šibkosti slovenskega narodnopolitičnega gibanja tako glede na njegove osebne kot tudi materialne osnove.

Tiskovne pravde na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja

Novi tiskovni zakoni iz šestdesetih let 19. stoletja so v habsburški monarhiji sicer predvideli večjo svobodo tiska, vendar pa je ta ostala zgolj na papirju. Novela k civilnemu kazenskem zakoniku je namreč v tiskovnih zadevah omogočala pregon po uradni dolžnosti, če so časopisi napadli ali razžalili državne institucije ali javne uradnike. Pritiski na tisk z retroaktivno cenzuro so se pod različnimi vladami bodisi stopnjevali bodisi popustili, niso pa povsem izginili. Vse odmevnejše tiskovne pravde na Kranjskem so bile tako ali drugače povezane z artikulacijo nacionalnih teženj.

Uvodoma je orisan zaton prvega slovenskega političnega lista, Vilharjevega *Napreja*, ki sta ga že v prvem letu izhajanja (1863) pokopali dve cenzurni aferi. V nadaljevanju se prispevek osredotoča na tiskovno pravdo nemškega »domovinskega« časnika *Triglav* iz leta 1868, ki se je pod drobnogledom državnega pravdnštva znašel, ker je Levstik v njem ostro napadel nemške liberalce na Kranjskem. Čeprav je takratni urednik Peter Grasselli pet mesecev preživel za zapahi, je Levstik nekaj mesecev pozneje v *Slovenskem narodu* objavil še članek »Tujčeva peta«, zaradi katerega je urednik Anton Tomšič dobil visoko globo. S konfiskacijami in težavami s tiskovnimi zakoni pa se je *Slovenski narod* soočal tudi po Tomšičevi smrti (1871), ko se je uredništvo – prevzel ga je Josip Jurčič – leta 1872 iz Maribora preselilo v Ljubljano. Tiskovne pravde treh časnikov in njihovo zakulisje so predstavljeni in analizirani na podlagi časopisnih poročil, korespondenc in drugega arhivskega gradiva.

***Brenclj* in *Juri s pušo*: prva slovenska satirična lista pred porotnim sodiščem**

Urednika prvih slovenskih satiričnih listov *Brenclj* (Ljubljana, 1869–1886) in *Juri s pušo* (Trst, 1869/1870) sta se leta 1869 morala zagovarjati pred porotnim sodiščem. Junija 1869 je državni pravdnik zaradi karikatur in dveh prispevkov odredil zaplembo *Brenclja*, njegov urednik pa je bil na porotni obravnavi septembra 1869 spoznan za nedolžnega (prva porotna obravnava v Ljubljani po uvedbi državnega osnovnega zakona iz 1867 oziroma po letu 1848). Alešovec se je septembra 1869 pred porotnim sodiščem uspešno zagovarjal tudi zaradi članka v časniku *Triglav*, ki ga je v tem času urejal. 14. številka *Brenclja* iz leta 1871 je bila zaplenjena zaradi Alešovčevega prispevka, v katerem je komentiral tožbo nekega nemškega krojača zoper Slovence, ki je v parku udaril s palico krojačevega psa. Alešovec si je v tem prispevku mdr. privoščil pomožnega uradnika na sodišču, ki naj bi se nalezl nemškutarskega duha. Alešovec, ki se je moral zagovarjati zaradi kršitve javnega reda in miru in zaradi žalitve časti, je bil obsojen na dvomesečno zaporno kazen, ki jo je med oktobrom in decembrom 1872 prestal v ljubljanskem preiskovalnem zaporu na Žabjeku. Leta 1873 je izdal humoristično-satirični zbornik *Ričet iz Žabjeka*.

Maja 1869 sta bili zaplenjeni 6. številka *Jurija s pušo* in posebna številka satiričnega lista, ki jo je urednik Gašper H. Martelanec izdal ob pivškem taboru na Kalcu. Martelanca je porotno sodišče na razpravi decembra 1869 oprostilo obtožb o širjenju sovraštva proti nemški narodnosti in povzročanju sovraštva med Slovenci in Italijani.

»Nemoralno samo po sebi«: gledališka cenzura in vzgoja nravi v 18. in 19. stoletju

Citata v naslovu ni podpisal cenzor, temveč kritik cenzure Karl Theodor Welcher leta 1848. Njegova misel se nanaša na vsako obliko cenzure, a hkrati razkriva, kako ambivalenten je bil pojem morale, ki so si ga prilaščali tako cenzorji kot njihovi nasprotniki. V prispevku se bomo osredinili na gledališko cenzuro in njene posege v dramske besedila, ki so bila označena kot »nemoralna«.

V prvem delu referata bomo izpostavili posebnosti avstrijske gledališke cenzure, vrnili se bomo k njenim izvorom in predstavili spis Franza Karla Hägelina (1735–1809) iz leta 1795, ki je bil napisan kot vademekum madžarskim cenzorjem, da bi lažje opravljali svoje delo. To besedilo razkriva, kako je cenzuriranje vsega, kar je bilo povezano z moralno, koreninilo v razsvetljenem projektu Marije Terezije, in natančno razloži, zakaj in kako mora biti gledališki cenzor pozoren na vse, kar bi lahko slabo vplivalo na nravstveno omiko državljanov. Njegovim navodilom so sledili tudi cenzorji v 19. stoletju, kar je razvidno iz policijskih zapisnikov o cenzuriranju dramskih besedil, ki jih je predložilo Dramatično društvo.

V drugem delu prispevka si bomo približali mikroprostor ljubljanskega gledališča in razložili, kako se v ohranjenih policijskih zapisnikih odraža cenzuriranje slovenskih in tujih dramskih besedil, ki prikazujejo z moralno povezane tematike. V zadnjem delu prispevka bomo predstavili digitalni repozitorij, v katerem so zbrani in v celoti dostopni zapisniki o cenzurnih posegih v dramska besedila, ki jih je v letih 1887–1914 predložilo Dramatično društvo.

Cenzura in začetki slovenskega gledališča

V prispevku se problematike literarne cenzure lotevamo ob primeru prve gledališke organizacije na Slovenskem, Dramatičnega društva (1867–1920), in sicer s pomočjo cenzurnih dokumentov v hrambi Arhiva RS, kjer posebej mislimo na prošnje za podelitev koncesij za prirejanje predstav v slovenščini ter dovoljenja za uprizarjanje s strani Deželnega predsedstva za Kranjsko. Leta 1892 se je namreč Dramatično društvo s čitalniškega odra v Souvanovi hiši na nekdanji Šelenburgovi cesti preselilo na odrske deske novoustanovljenega Deželnega gledališča, s čimer se je po eni strani še bolj strmo vzpenjala njegova pot profesionalizacije, po drugi strani pa je zapadlo v kremplje, tako se zdi, še vedno precej ostre literarne cenzure. Ta je slonela na gledališčnem redu z dne 25. novembra 1850, upoštevati je bilo treba ukaze deželnega predsedstva z dne 28. oktobra 1892, zaradi česar nastaja tudi vtis, da se je cenzurni aparat na prehodu iz 19. v 20. stoletje še okreplil (omenimo še povečane policijske pristojnosti pri nadziranju predstav, restrikcije okrog rabe gledaliških kostumov ter strogo spoštovanje društvenega in tiskovnega zakona).

S tega stališča je zanimivo (u)videti, kako globoko je z uradno cenzuro in nadzorom zaznamovana preteklost Dramatičnega društva in kako je cenzura pomagala pisati njegovo zgodovino. Če bi sodili po cenzurnih dokumentih, potem bi lahko celo rekli, da se vse do izbruha vélike vojne moč nadzora nad Dramatičnim društvom in s tem nad njegovimi idejami le malo spreminja. Kako so se na mikroravni udejanjali cenzurni predpisi, si v prispevku pogledamo zlasti ob komunikaciji med glavnimi akterji, ki so vršili cenzurne norme in med katerimi izpostavimo vloge cenzurnega uradnika, ki pozornost usmerja predvsem v politično in moralno sporna »mesta«
dramsko-gledaliških predlog, ter t. i. društvenega pooblaščenca, od katerega je pravzaprav odvisno zadržanje prošenj s strani deželnega prezidija. Izmed arhivskih virov pa so poleg zgoraj omenjenih vrst dokumentov vsaj enako zanimivi tudi vpisniki prepovedanih in dovoljenih predstav.

»Predstava dovoljuje se izpuštivši rdeče označena mesta«: gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912)

Avtor v svojem prispevku obravnava petdeset dram, uprizorjenih v Ljubljani med letoma 1898 in 1912, pri katerih je gledališki cenzor prečrtal določena mesta. Raziskava je nastala na podlagi cenzorskih dovoljenj, shranjenih v Arhivu Republike Slovenije, ter cenzorskih zaznamkov v rokopisih prevodov, ki jih hrani Slovenski gledališki inštitut. V ospredju zanimanja bodo cenzorski posegi v zvezi z žaljenjem cesarja, vere, vojske in nravnosti. Pri tem bo upoštevan gledališki pravilnik in tozadevna avstrijska kazenska postava. Avtor bo primerjal tudi usodo uprizorjenih dram pri cenzorjih drugih dežel. Posebej pa bo obravnavana cenzura Wildove *Salome* in Hennequinove komedije *Florette in Patapon*.

»Vladna cenzura, ki mi je osumila celih – 62 mest!«: avstro-ogrška cenzura slovenskih socialistov

Prispevek skozi sočasna poročila in sintezo starejših poglobljenih raziskav opisuje cenzuro in druge politične ovire, ki jih je slovenska marksistična socialdemokracija doživljala od ljubljanskega štrajka krojačev marca 1871, prve stavke na ozemlju današnje Republike Slovenije. Delavci na Kranjskem so tedaj v slabih razmerah delali po dvanajst ur, delavke še dlje. Borbo za njihove pravice je nenehno ustavljal avstro-ogrski represivni aparat: številni tiski so bili prepovedani, srečanja delavskih društev pa so potekala v prisotnosti policije. Detektiv je vnaprej pregledal vsebino vseh govorov in naglo ustavil govornika, če je želel navreči kakšno nezapisano misel. Socialdemokrate so enako ostro napadala glasila obeh meščanskih političnih taborov in tako njihovo dejavnost še oteževala.

Prispevek namenja poseben poudarek političnemu razvoju, pričevanjem in refleksijam dveh pomembnih slovenskih socialdemokratov po letu 1900: Vrhničana Ivana Cankarja in Koprčana Rudolfa Golouha. Oba sta bila literata in politika, oba sta se nasproti Avstro-Ogrski zavzemala za socialistično in federativno republiko Jugoslavijo, oba sta nazadnje živela v Ljubljani ter bila povezana s Trstom in tamkajšnjim delavskim gibanjem; Golouha so zaradi političnih stališč začasno izgnali iz Trsta, Cankarja pa v Ljubljani dvakrat zaprli. Cankar se je s politično cenzuro tiska srečal predvsem v svojem pisateljevanju (najznačilneje pri drami *Hlapci*, o kateri govori naslovni citat), Golouh, prvi prevajalec Cankarja v italijanščino, pa zlasti v svoji publicistiki. Prispevek prikaže, da so bile glavne etape razvoja slovenske socialdemokracije praviloma posledica taktičnih transformacij oblastnega zatiranja marksizma oz. socialdemokracije.

Prva svetovna vojna: prehod avstrijske cenzure iz defenzive v ofenzivo

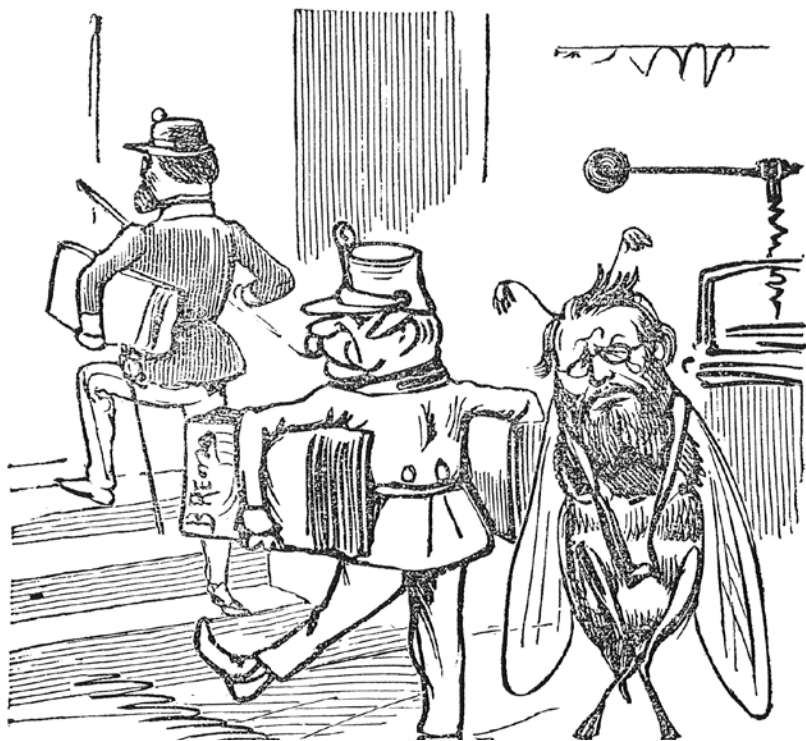
Prva svetovna vojna je v vseh bojujočih se državah zaostрила odnos in nadzor nad lastnimi državljani. V habsburški monarhiji, zlasti v njenem avstrijskem delu, je zaostritev povezana z uvedbo izrednega stanja in z njim pogojenimi izrednimi ukrepi. Cenzura in propaganda sta bili glavni gonili mobilizacije vojnega duha v monarhiji, cenzura pa je od začetkov, ko je cenzor z modrim svinčnikom prečrtal neželene ali prepovedane podrobnosti v pismu, z leti prešla v povsem ofenzivno dejavnost Vojno nadzornega urada, ki je izvajal nadzor nad državljani in preganjal tako »črnoborzijance« kot velike politične prevratnike.

Prehod v ofenzivo je pomenil zaznavanje odklonov v družbi od preprostega nezadovoljstva zaradi slabih življenjskih razmer do prevratniških gibanj, kar je omogočila pisemska cenzura, sistematična zlasti v korespondenci vojnih ujetnikov. Poleg pisemske cenzure je cenzura posegala na vsa področja kulturnega ustvarjanja in medijske dejavnosti, krojila in usmerjala je javno mnenje ter preprečevala prehajanje neugodnih informacij med bojno in domačo fronto, saj so vojaška poveljstva hitro spoznala, da je trdnost bojne fronte odvisna od vztrajnosti domače fronte. V prispevku bodo predstavljene pravne podlage za uvedbo cenzure, področja delovanja, orodja in učinki, ki so predstavljali temelj avtokratskega vojnega režima, ki se je utemeljeval v prevladi vojske na vseh področjih javnega življenja in je za dolga desetletja zaznamoval slovensko spominjanje razpadle monarhije.

Med erotiko 19. stoletja in hlapci 20. stoletja

Ker je literarna cenzura povsod, kjer je literatura, literatura pa je medij 19. stoletja, je t. i. dolgo 19. stoletje na področju literarne cenzure tudi zares dolgo. Ko gre za slovensko literaturo, je to dolgo trajanje cenzure omogočilo, da so se vse ključne poteze posameznih primerov srečale v enem od njih. Srečno naključje pa je hotelo, da je ta primer tudi zadnji v dolgem nizu primerov, tako da na koncu sintagmatskega niza primerov naletimo še na paradigmo. Ta primer je Cankar.

Ivan Cankar je cenzuriran kot dekadentni fin-de-sièclovski lirik in kot revolucionarni proletkultovski dramatik; kot dedič nove romantike in kot predhodnik novega realizma; kot avtor *quasi*-impresionistične *Erotike* in kot avtor *pseudo*-ekspresionističnih *Hlapcev*. S tem Cankarja doletita tako retroaktivna cenzura tiska kakor preventivna cenzura gledališča, ki je bila po letu 1848 tisku načelno prihranjena. Doletita ga tako neuradna cenzura v obliki nakupa in sežiga izvodov *Erotike* kakor uradna prepoved uprizoritve *Hlapcev*. Deležen je (neuradne) cenzure iz vrst cerkvene birokracije in (uradne) cenzure v okviru državnega aparata. Cenzura ga dočaka tako v 19. stoletju (ljubljanski škof *Erotiko* pokupi marca 1899) kakor v dolgem 19. stoletju (vlada uprizoritev *Hlapcev* prepove januarja 1910). Navsezadnje je cenzura Cankarja tako inspirativna (*Erotiko* leta 1902 na novo izda) kakor destruktivna (umre pol leta pred praizvedbo *Hlapcev*).

Jakob Alešovec, ilustracija iz »zaporniške« knjižice *Ričet iz Žabjeka*, 1873, kjer stražnika plenita svežo številko satiričnega *Brenclja*.

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

Program simpozija in povzetki referatov

Uredil: Marijan Dovič

Izdajatelj: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede

Založnik: Založba ZRC

Zanju: Matija Ogrin, Oto Luthar

Tisk: Medium

Naklada: 80

Prva izdaja, prvi natis.

Atrij ZRC SAZU, Ljubljana, 24.–25. marec 2022

Simpozij organizira Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU v okviru raziskovalnega projekta »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« (J6-2583), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6.09:351.751.5"1789/1914"(082)

351.751.5(436-89)"1789/1914"(082)

SLOVENSKI literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju (simpozij) (2022 ; Ljubljana)

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju : znanstveni simpozij : Atrij ZRC SAZU, Ljubljana, 24.-25. marec 2022 : program simpozija in povzetki referatov / [uredil Marijan Dovič] ; [izdajatelj] Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2022

ISBN 978-961-05-0625-6

COBISS.SI-ID 100071939